

**KARS İSLAM ŞÛRÂ'SININ İLK REİSİ BORÇALILI
KEPENEKÇİ EMİN AĞA**
First Head of Kars Islam Council Borçalili Kepenekci Emin Aga

Şureddin MEMMEDLİ

Prof. Dr.; Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Kafkas Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, shureddin@gmail.com

Mustafa TANRIVERDİ

Arş. Gör.; Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, mustafatanriverdi@kafkas.edu.tr

Özet

Kars İslam Şurası'nın ilk reisi olarak tarihte önemli rol oynayan Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa hakkında Türkiye'deki kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Kaynakların bir çoğunda Kars İslam Şûrâsı'nın ilk reisi olduğu bilgisinin dışına çıkmamıştır. Bu çalışmaya böyle bir eksikliğin varlığı esin kaynağı oldu. Çalışmada Emin Ağa'nın hayatı, siyasi ve toplumsal faaliyetleri, ayrıca edebi kişiliği hakkında ayrıntılı bilgiler verilerek, tarih bilimindeki bir boşluğun doldurulmasına çalışıldı.

Çalışmada, Gürcistan arşivinde bulunan Emin Ağa ile ilgili belgeler, yazılan Rusça ve Gürcüce kitaplar, Emin Ağa'nın kendi eseri olan "Besti Uyan" ve Emin Ağa'nın yaşadığı dönem hakkında bilgi veren Türkiye'deki kaynak kitaplar incelenerek Emin Ağa ve dönemin tarihi olaylarının birliktelik içerisinde sunulmasına özen gösterildi.

Anahtar Kelimeler: Borçalı, Emin Ağa, Kars, Kars İslam Şurası, Kepenekçi

Abstract

Sufficient information about Borçalili Kepenekci Emin Aga who had an active part in history as first head of Kars Islam Council can not be found in the sources in Turkey. Many written sources that mention about Emin Aga include no other information except for his being the first head of Kars Islam Council. Thereby, such a major deficiency has provided the inspiration for this inquiry. In this study, it has been endeavored to fill up a gap in the science of history by giving detailed information about even Emin Aga's literary identity, in addition to his life, political and social activities.

Moreover, in this study, it has been elaborated to present Emin Aga and the historical events of the period in a unity, by investigating the documents about him found in archives of Georgia, the sources written in Russian and Georgian and his own book called "Besti Uyan" besides the source books in Turkey included the name of Emin Aga

Keywords: Borçalı, Emin Aga, Kars, Kars Islam Council, Kepenekci

GİRİŞ

1918 yılının karmaşık siyasi ortamında Elviye-i Selase'de (Üç Sancak – Kars, Ardahan, Batum) hem teşkilatlanma hem de milli mücadele yolunda önemli bir yere sahip olan Kars İslam Şûrâsı'nın çalışmaları oldukça etkiliydi.

Çünkü tarihi süreçte Elviye-i Selase, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması'yla savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakıldı. Bu toprakların Rusya'ya bırakıldığını duyan bölge halkı düşmanın da baskısı ve yıldırmasıyla batıya doğru göç etmeye başladı. 1882 yılına değin üç yılda resmen 82.000 Türk, Kars Sancağından yeni hududun batısına geçti.

Ruslar, toprakları oldukça verimli olan köy, kasaba ve şehirlerdeki Türkleri kaçırarak, yerlerine: Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi “Rus Kolonisi” köylüleri, Nemis (Alman), Estonyalı gibi Protestan, Anadolu ile Kafkasya'dan çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi, Asurî gibi gayrimüslüm halkı getirerek bu bölgeye yerleştirdiler. Kars şehrinde ve Kağızman'daki Rüştîye Mektebi ile çokça medreseler kapandı, böylece Türk-Müslüman halkın bilinçlenmesi önlenildi¹.

“40 yıllık kara günler” olarak adlandırılan bu yıllarda Kars halkı birçok sıkıntı çekti. Fakat Rusların ağır tahriki altında olmalarına rağmen milli bilinçlerinden hiçbir şey kaybetmediler. 1917 Rus ihtilali ile Çarlık Rusyası devrilince, bütün siyasi mahkûmlar gibi serbest kalan Kars'lı sürgünlerde 1917 yılı sonunda evlerine döndüler. Sürgünden dönenler Kars İslam Cemiyeti'nin kurulmasında yararlılık gösterdiler.

Mondros Mütarekesi müzakerelerinde Elviye-i Selase'nin işgali şarta bağlanmıştı. Osmanlı Hükümeti'nin bölgede gerekli önlemleri almaması durumunda İtilaf Devletleri işgal hakkını kullanacaktı. Bölgenin geleceğinin tartışmalı hale gelmemesi için 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, 5 Kasım 1918'de, Harbiye Nezareti'ne, mülki ve askeri önlemlere ilişkin sekiz maddelik bir öneri sundu. Yakup Şevki Paşa, bölgenin geleceğinin refaha kavuşması, yönetim, eğitim, güvenlik, jandarma teşkilatı, halk ihtiyaçları, nüfus sayımı gibi pek çok konuda görüş bildirdi. Yazının devamında özellikle sekizinci maddeye dikkat çeken Yakup Şevki Paşa, İtilaf devletlerinin bütün güçleriyle Osmanlı ordusu'nun savaş gücünü ortadan kaldırmaya çalıştıklarını, bu yüzden askerlik şubelerine izin vermeyeceklerini belirtti ve bu teşkilatın kurulmaması halinde İtilaf kuvvetlerine gerek kalmadan Elviye-i Selase'nin Ermeniler ve Gürcüler tarafından rahatlıkla işgal edilebileceğini ekledi².

30 Ekim 1918'de şartları oldukça ağır olan Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti fiilen sona erdi. Mütareke hükümleri İtilaf Devletlerinin işgallerini meşru kılıyordu. Ancak bu durumu kabullenemeyen Türk halkı milli hudutlar içerisinde milli mücadeleyi başlattı. Kars ile Batum Anadolu'da düşman işgaline uğrayan illerden olması sebebiyle burada milli bir teşkilatın kurulması zaruri ihtiyaç halini aldı. Bu teşkilat, Kars İslam Şûrâsı adıyla kurulup, daha sonra Batum'dan Nahçıvan'a değin uzanan alanda şubelerini açtı³. Halkı silahlandırarak Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı koruma ve bilinçlendirmeye çalıştı.

Bu teşkilatın kurulup yayılmasında Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa'nın çok önemli girişimleri oldu. Emin Ağa, teşkilatın yalnızca bölgede değil aynı zamanda uluslar arası boyutta tanınması için girişimlerde bulundu⁴. Emin Ağa gibi ilim sahiplerinin Kars İslam Şûrâsı'nda yer almaları Şûrânın amacına ulaşmasında önemli bir etkidir.

1. KARS İSLAM ŞÛRÂSİ

İngilizlerin baskısıyla, Türk ordusunun 1914 sınırına çekileceğinin duyulması Kars halkında büyük bir endişeye yol açtı. Olası bir Ermeni kıyımına maruz kalmamak için Wilson Prensipleri'ne dayalı bağımsız bir teşkilat kurulması hususunda harekete geçildi⁵.

Mirliva Yakup Şevki Paşa, bölgeyi işgal etme niyetinde olan İngilizlerle temasta bulunmayı uygun bulmuyordu. Kars'ı, oluşturulacak "Milli bir Hükûmet'e" devretmeği planlıyordu⁶. Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'ne yukarıda belirtilen önerileri gönderirken aynı gün "Kars İslam Şûrâsı"nın kuruluşu ilan edildi⁷. Yakup Şevki Paşa ve Kars mutasarrıfı Hilmi Bey'in ellerinden gelen desteği sağlayacaklarına dair söz vermeleri Kars İslam Şûrâsı'nın kuruluşunda önemli bir etkidir⁸.

Kars İslam Şûrâsı kurulduktan hemen sonra bölgedeki Sancak ve kazalara Şûrâ'nın ilk toplantısının 14 Kasım 1918'de yapılacağı duyurularak temsilciler gönderilmesi istendi. Dokuz gün içerisinde, haber verilen Oltu, Ardahan ve Kağızman ile buralara bağlı kaza ve nahiyelerden de temsilciler gelmeğe başladı. 10 Kasım 1918'de de bunlara ilaveten Ahıska Hükümeti Muvakkatası'ndan Osman Server (Atabek) ve arkadaşları da Kars'a geldiler. Kağızman Kaymakamı Asaf Talat Bey: "Hükümet içinde hükümet kurulmasına müsaade etmem" diyerek, Kağızman'dan gelecek delegelere izin vermek istemiyordu. Bunun üzerine Fahrettin Bey, Kars mutasarrıfı Hilmi Bey'e müracaat ederek Hilmi Bey'in Asaf Bey'i telefonla aramasına vesile oldu. Hilmi Bey'in Asaf Bey'e "*Biz 15 güne kadar çekip gidiyoruz, buranın idaresini yerli halka bırakıyoruz, elinizden geldiği kadar delegelerin*

buraya gelmelerine yardım edin, bu işe engel olmayın, sonra müşkil duruma düşersiniz” diye, ikazda bulunmasının ardından, Kağızman'dan Ali Rıza Bey ve arkadaşları bir gün sonra Kars'a gelebildi⁹.

14 Kasım 1918 günü yapılan kongre ile 8 kişilik bir muvakkat heyet ile Kars Sancağında “Milli İslam Şûrâsı Merkezi Umumisi” adıyla bir yerli hükümet kuruldu. Ardahan, Kağızman ve Oltu Sancakları; Ahıska, Batum ve Artvin şehirleriyle kazalarında da şubeler açılması kararlaştırıldı. Bu sırada Nahçıvan ve Kamerli'de de Türk ordusunun yardımıyla “Şûrâ”lar kuruldu¹⁰.

“Milli İslam Şûrâsı Merkez-i Umûmîsi” nin kurulmasıyla birlikte; bir yandan çekilmekte olan Türk ordusundan müstahkem yerler ile askeri binalar ve tesislerin alınmasına çalışılırken, bir yandan da Kars sancak ve kazaları ile Ahıska, Artvin, Batum sancak ve kazalarında da, merkezi Kars olmak üzere, kısaca “Milli Şûrâ” da denilen “Milli İslam Şûrâsı”nın şubelerini açıp teşkilatı genişletmek için halkı Ermeni ve Gürcü tehlikesi karşısında uyanıklığa, birlik ve beraberliğe çağırma işlerine ehemmiyet verildi¹¹.

Kars İslam Şûrâsı ikinci kongreyi toplayıncaya kadar şu faaliyetlerde bulunmuştu:

- 1- Çekilmekte olan Türk ordusundan müstahkem yerlerle, askerî bina ve tesisleri teslim almaya hazırlanma.
- 2- Kars sancak ve kazalarıyla Ahıska, Artvin ve Batum şehirleriyle kazalarında merkezi Kars olmak üzere millî Şûrâ şubeleri açarak teşkilatı genişletmeye çalışma ve halkı birliğe davet etme¹².

Kars Milli Şûrâsı ikinci kongreyi 30 Kasım 1918'de topladı. Kongre Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serdarabad, Doğu Şuregel, Ahılkelek, Ahıska ve Elviye-i Selase'den gelen 60 delegenin katılımıyla açıldı. Fakat üç gün süren kongrenin 2. ve 3. günlerinde 10 delegenin daha iştirakiyle bu sayı 70'e çıktı.

Üç gün süren kongre sonunda şu kararlar alındı:

- 1- Batum'dan Ordubad'a ve Ağrı'dan Azgur'a kadar, halkın çoğu Türk-İslam olan yerlerden Türk ordusu çekilince, buraların idare ve korunması işlerine bakmak için merkezi Kars'ta olmak üzere Milli İslâm Şûrâsı adı altında bir hükümet kurulması;
- 2- 12 kişiden oluşan bir Merkez Temsilciler Heyeti'nin seçilmesi;
- 3- Bir Milli Şûrâ Ordusunun kurulması;
- 4- Galip devletlerin ve İngiltere'nin tutumu ne olursa olsun anavatana ve İslâm halifeliği'ne bağlı kalmaya çalışılması, Türk bayrağının

kullanılması ve Türk kanunlarına göre adlî ve idarî işlerin yürütülmesi¹³.

Oluşturulan 12 kişilik heyet aynı zamanda Kars Milli İslam Şûrâsı'nın meclisini teşkil ediyordu¹⁴. Milli Şûrâ'nın 12 kişilik bu heyetinin yanında 8000 kişilik bir de ordusu mevcuttu. Bu küçük devlet tamamen orijinal bir Müdafaa-i Hukuk müessesesidir, programı Parlamentusunun kabul ettiği kanundur¹⁵.

Ulusal mücadele yolunda önemli çalışmalarda bulunan Kars Milli İslam Şûrâsı hakkındaki bilgiler döneme tanıklık etmiş ve önemli roller üstlenmiş kişilerin hatıralarında daha ayrıntılı olarak yansıtılmıştır¹⁶.

2. KARS İSLAM ŞÛRÂSı'NDA BORÇALILI KEPENEKÇİ EMİN AĞA'NIN ROLÜ

Kars İslam Şûrâsı'nın kuruluşu ve faaliyetleriyle ilgili belgelerde bu cemiyetin kurucusu ve öncüsü olarak Kepenekçi Emin Ağa'nın adı sık sık geçmektedir. Ancak, tarihi kaynaklarda, belgelerde ve hatıratlarda, ayrıca Türkiye'de yapılmış bilimsel araştırmalarda ve incelemelerde Kepenekçi Emin Ağa'nın ismi dışında ona dair ayrıntılı bilgiye ulaşılamamaktadır.

Öncelikle konuya açıklık kazandıracak bir olgunun altını çizmekte fayda vardır. Emin Ağa, 1918 yılı yazında Türkiye'den hareket eden Kafkas İslam ordusunun, Gürcüstan'a bağlı Borçalı kazasına, oradan da Azerbaycan'ın Gazah bölgesine kadar gerçekleştirdiği ileri harekâtında bizzat bulundu. Kepenekçi Emin Ağa, daha sonra Kars'a geçerek, Milli Şûrâ'nın kurulması çalışmalarına katıldı.

5 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa, Harbiye Nezareti'ne önerilerini gönderirken aynı gün, bir araya gelerek, "Kars İslam Şûrâsı"nın kuruluşunu ilan eden kişiler arasında, birinci olarak Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa'nın ve onun yanısıra Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin'in, Kağızmanlı Ali Rıza'nın, Karlı Sarıhaliloğlu Muhlis'in, Orenburglu Mamil Manlıoğlu Tevhididdin'in adları geçer¹⁷.

Kars İslam Şûrâsı'nın 14 Kasım 1918 günü yapılan kongresinde ilk reis Borçalılı Kepenekçi Emin ağa seçildi ve onun yardımcısı Piroğlu Fahrettin oldu¹⁸. "Milli İslam Şûrâsı Merkez-i Umûmîsi" adıyla yerli bir hükümet de Kepenekçi Emin Ağa başkanlığında kuruldu¹⁹. Merkez-i Umumi'nin reisi Kepenekçi Emin Ağa aynı zamanda maarif işleri ile de ilgileniyordu²⁰.

Onun, Şûrâ Geçici Hükümeti'nde reis, aynı zamanda maarif vekili olarak görev almasında, yani hem Merkez-i Umumi'nin reisliğini, hem de

maarif vekilliğini aynı anda yürütmesinde, memleketi Borçalı'da eğitim ve edebiyat alanlarında kendisini yetiştirmiş olmasının payı büyüktür.

Kepenekçi Emin Ağa Kars Milli İslam Şûrâsının ikinci kongresinde kongrenin başkan yardımcılığını üstlendi (başkan oy birliğiyle Şüregel kaymakamı, Fahri Alay kumandanı Cihangiroğlu İbrahim Aydın Bey seçilmişti)²¹. Kongrede seçilen 12 kişilik Merkez Temsilciler Heyeti'nde Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa da yer aldı. Bu heyette Karslı Cihangiroğlu Hasanhan Bey, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Bey, Çıldırlı Esat Bey, Akbabalı Hacıabbasoğlu Kerbelâyî Mehmed Bey, Karaçantalı Hacığlu Ahmet Bey, Oltulu Molla Bilal Efendi, Erivanlı Ahundoğlu Taki Bey, Iğdırlı Ali Beyoğlu Mehmed Bey, Gümrülü Halıcioğlu Yusuf Bey, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camedanlı Maksut Ağaoğlu Hasan Ağa gibi önemli isimler vardı. Emin Ağa'nın da dahil olduğu 12 kişilik bu heyet aynı zamanda Kars Milli İslam Şûrâsı'nın meclisini teşkil ediyordu²².

Emin Ağa, Kars'ta ilk Türk Müdafaa-ı Hukuk Teşekkülünün reisi olarak temsilcilerin seçimlerinde imza yetkisine sahipti. Bu açıdan Osmanlı arşivinde Emin Ağa'nın imzası bulunan evraklar ve belgeler vardır.

Kağızmanlı Ali Rıza Bey'in Milli İslam Şûrâsı Merkezi Umumisi'ne Kağızman mümessili olarak seçildiğini beyan eden vesikayı 23 Kasım 1918'de Emin Ağa onayladı. Yine Kars eşrafından Atbaşızâde Asaf Bey'in murahhas tayin kılınmış olduğunu gösterir itimâdnâmeyi onaylayan da Kepenekçi Emin Ağa'dır²³.

Emin Ağa, Milli Şûrâ reisi olarak dünya ülkeleriyle de bağlantı kurarak, Kars İslam Şûrâsı'nın tanınması için girişimlerde bulunmuştur. 8 Aralık 1918 tarihinde Kars İslam Şûrâsı adına Sarıkamış-İstanbul telgraf hattı ve "Hilal-i Ahmer" aracılığıyla Tokyo-Japonya'ya (Japon İmparatoru'na) yazılan ve Emin Ağa imzalı Fransızca telgrafta :

*"Asya Asyalılarındır davasının alemdârı sıfatı ile size müracaat ederiz ki, Kars İslâm Şûrâsı Hükümetinin mevcudiyeti siyasiyyesinin tanınmasında müzaheretinize mazhariyyeti, bir Asyalı olarak rica ederiz"*²⁴. Bu telgraf kurulan Kars İslam Şûrâsı'nın tanınma girişimlerini göstermesi açısından önemlidir.

Türk Ordusu'nun 4 Aralık 1918'de Kafkasya'yı tamamen tahliye etmesinin ardından Borçalı ve Ahıska-Ahılkelek mıntıklarında Ermeni-Gürcü mücadelesi başgösterdi ve Aralık sonuna kadar karşılıklı taarruzlar devam etti. Borçalı bölgesinde Ermenistan ile Gürcistan arasında kanlı çatışmaların yoğunlaştığı bir zamanda Emin Ağa Kars'tan memleketine döndü. Borçalı Milli Şûrâsı adında bir milli şûrâ oluşturarak, Borçalı'yı

Ermeni saldırılarından korumak için çalıştı.²⁵

Gürcülerin şikayeti üzerine Türk ordusunun mütareke hükümlerine aykırı davrandığını gerekçe gösteren İngilizler, Gürcüler tarafından şikayet edilen Şevket Paşa, Emin Ağa ve İzzet Efendi'yi İngiliz Divan-ı Harbi'de yargılamak üzere harekete geçtiler ve Türk hükümetinden bu kişilerin Batum'daki İngiliz Kumandanlığı'na teslim edilmesini istediler²⁶.

Emin Ağa, Cihangiroğlu İbrahim Bey ve Sami Bey'le beraber Kars Milli Şûrâsı'nı genişletmek için halkı, Ermeni ve Gürcü tehlikesi karşısında uyanıklığa, birlik ve beraberliğe çağırma işlerine önem verdi²⁷. Bu doğrultuda Nahçıvan'a doğru hareket etti. Gayesi, Kars İslâm Şûrâsı'nın kabul ettiği kararları okumak ve Aras nehri boyunca yeni şubeler açmaktı²⁸.

O günlerin, o olayların tanığı Fahrettin Erdoğan, hatıratında Emin Ağa'nın İngilizlerin Kars'a gelmesinden sonra toplanan kurultaylarda, yapılacak işlerin toplantı günlerinde milletvekili olarak daima hazır bulunduğunu belirtmektedir²⁹. Borçalılı Emin ağa, Kars İslâm Şûrâsı'nın kurulmasında ve faaliyet göstermesinde büyük ve önemli bir rol oynamıştı.

3. BORÇALILI EMİN AĞA'NIN HAYATI

1850'li yıllarda, Tiflis vilayetine bağlı Borçalı kazasının Kepenekçi köyünde doğdu. Onun, asıl adı Emin'dir ve Borçalı mahallinin Kepenekçi köyünün Hacallı soyundandır. Resmi belgelerde adı Türkçe Emin Ağa Наси́альев, Rusca Эмин Ага Аджалиев (Emin Ağa Adjaliev) diye geçer.

Kars İslâm Şûrâsı ile ilgili belgelerde ve kaynaklarda Emin Ağa'nın adı, "Emin"³⁰, "Emin Bey"³¹, "Emin Ağa"³², "Kepenekçi Emin Ağa"³³, "Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa"³⁴ vb. biçimlerde geçmektedir.

Emin Ağa'nın mensup olduğu Hacallılar, başka deyişle Hacaloğulları, soy itibarıyla Borçalı'da saygın ve seçkin ağa soyundandır. Bu soyun mensupları Hacallılar veya Hacaloğulları gibi tanınmışlardır. Resmîyette Acalov soyadını taşımışlardır ve günümüzde de taşımaktadırlar. Hala Emin Ağa'nın çağdaşı, bu soydan Alhas Ağa Hacallı adında güzel şiirlerin yazarı bir şair olarak tanınmaktadır. Daha sonraları, bu soya bağlı Reşid Hacallı, Abbas Abdulla Hacaloğlu, Zelimhan Yagub vb. gibi ünlü şairler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl şairi Alhas Ağa bir bayatısında / manisinde, Emin Ağa'nın da mensup olduğu Hacallı soyunun şeceresini şöyle vermiştir:

Нас Алі,

[Насі Алі]

Нас гөйнеyin нас алі,

[Насі гөмлеğini насі алmalı]

Atam Hac Emraslan, [Babam Hacı Emraslan]
 Ulubabam Hacı³⁵. [Dedemin babası Hacı]

Şair Abbas Abdulla, mensup olduğu neslini böyle hatırlar:

Dünyaya sığmayan bir soyadım vardı –Acaloğulları-Hacaloğulları!³⁶

Şair, diğer bir şiirinde Emin Ağa'nın övgüsüne şu dizeleri yazmıştır:

Merd dayan! Düşmenin gec bağırını yar, [Mert dur! Düşmanın kötü
 bağırını yar]

Gaçma garşısından her cür dığanın, [Kaçma önünden her tür
 Ermeni gencinin]

Gaçsan, mezarında ruhu od tutar, [Kaçsan, mezarında ruhu
 ateşlenir]

İsrafil Ağa'nın, Emin Ağa'nın³⁷. [İsrafil Ağa'nın, Emin
 Ağa'nın]

Kepenekçi köyünde halen yüce bir dağa Emin Ağa dağı, sarp bir kayaya da Emin Ağa kayası denmektedir³⁸. Emin Ağa'nın köyü olan Kepenekçi veya Bolus-Kepenekçi nüfus itibariyle önemli bir yoğunluğa sahiptir. İsim itibariyle Peçenek Türk boyunun Kepenek koluyla ilişkilendirilmektedir. Bolnişçay'ın kıyısında, bağlı olduğu Bolnis kaza merkezinden 6 kilometre güneyde kuruludur. Rakımı 600 metredir. Nüfusu 1870'de 1403 kişi, 1918'de 1917 kişi, 2006'da 1849 hane, 7700 kişidir³⁹.

Emin Ağa ergenlik çağlarında Borçalı kazasının Ağbulak kasabasında öncü eğitim kurumlarından biri olan ve Rusça eğitim veren yüksek lisede eğitim gördü. Gençliğinde kaçakçılık yaptı ve daha sonra yaylaların sorumluluğunu üstlendi.

Emin Ağa 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında toplumsal ve siyasi yönü olan kaçakçılık hareketinin öncü temsilcilerinden biri idi. Kepenekçi Emin Ağa gibi, Borçalılı kahramanlardan olan Eyyup oğlu Alı Ağa, Deli Hasan, Kaçak Daştémir, hak-adalet divanı kurmuş Kasımlı Semed Ağa, Astan Ağa, Borçalı'da kaçaklıktan Osmanlı'da paşalığa kadar yükselmiştir. Mihralı Bey, hünerleriyle ün kazanmış Abdallı İsmail, Gızılhacılı Halay Bey, Arıklı Hacıhalil Bey ve daha birçokları, Borçalı'da bugün de derin saygılarla anılmaktadır. Emin Ağa, tüm Borçalı mahallinde büyük hürmet sahibi, saygılı ve güvenilir bir insan olarak kabul gördü.

Yukarıda belirtildiği gibi, Emin Ağa Türkiye'den hareket eden Kafkas İslam ordusuna 1918 yılı yazında Borçalı'dan Gazah bölgesine kadar eşlik etti. Kasım ayında Kars İslam Şûrâsının ilk reisi ve maarif (eğitim)

vekili ilan edildi. 1918 kışında Borçalı'da Ermenistan ile Gürcistan arasında kanlı çatışmaların yoğunlaştığı bir zamanda Emin Ağa Kars'tan memleketine döndü. Burada Borçalı Milli Şûrâsı adında bir kurum oluşturarak, Borçalı'yı Ermeni saldırılarından korumak için çalıştı. Ancak, 1921 yılında Borçalı, Rusların müdahalesiyle parçalandı. Kuzey kısmı Gürcistan'da kaldı, güney kısmı ise o zaman topraksızlık sorunuyla yüzleşmiş bulunan Ermenistan'a hediye olarak verildi.

Emin Ağa, 1920'li yıllarda önce Türkiye'de, sonra Azerbaycan'ın Gazah bölgesinin Garapapag köyünde yaşadı. 1927 yılında Garapapag köyünde vefat etti ve orada defnolundu.

4. BORÇALILI EMİN AĞA'NIN HATIRALARI

Emin Ağa'nın yaşadığı bir zamanda yazılmış ve 1915 yılında Rusya'nın Tula şehrinde Rusça yayınlanmış “Эминъ-Ага Борчалинский (Воспоминания Бывшего Разбойника)” – “Borçalı Emin Ağa (Geçmiş Kaçağın Hatıraları)” adlı kitap⁴⁰ onun hakkında kıymetli bilgiler içermesi açısından önem taşımaktadır.

Kitabın bir nüshası Gürcistan Ulusal Kütüphanesi arşivinde bulunmaktadır⁴¹. Eser, 1997 yılında Rusça'dan Azeri Türkçesine aktarılarak, Tiflis'te, 2001 yılında da Rusça metin olarak Baku'de yayınlanmıştır⁴². Eser bilimsel boyutta incelenmiştir⁴³.

Kitabın ön sayfasında ve sonunda «Я. Каневский» (Y. Kanevskiy) imzası⁴⁴ vardır. Ancak adı geçen kişi daha çok derleyen, yöneten ve neşredendir; söyleyen, yazan, başka deyişle müellif Emin Ağa Hacallı'dır. Eserde onun edebi tahayyülü daha çok hissedilir.

Kitabın bir bölümünde: “Тüm günü күmedе отураѕı олдук, Şûrâda Emin Ağa bana kendi yaşamını konuşmağa başladı; bu sohbet orada tamamlanmadı, ben Kafkas'tan dönenden sonra da yazışma şeklinde ve sonraki görüşlerde devam etti”⁴⁵ şeklinde bahislerin bulunması söyleyen'in Emin Ağa olduğunu ispat eder.

Emin Ağa eserin belirli kısımlarını izlenimler biçiminde Rusça olarak (Emin Ağa gimnazya (Rusça eğitim veren yüksek dereceli lise) da okumuştur) Y. Kanevski'ye göndermişti. Olaylar önce Y. Kanevski'nin diliyle, daha sonra ayrıntılı olarak Emin Ağa'nın diliyle anlatılır. Eserin başlangıç kısmı Y. Kanevski'ye, sonraki ana kısım ise Emin Ağa'ya mahsustur⁴⁶.

Eserdeki Borçalı olgusu Emin Ağa'nın verdiği materyallerden ve konudan kaynaklı idi. Anlatıda olayların yılları, mekanları ve kişileri somut

olarak verilmekte ve 1906 yılı yaz olayları başlangıç noktası olarak alınmaktadır.

Eser, Emin Ağa'yı takdim ederek başlar: *"Bu güzel, yakışıklı erkek, kendi inceliği, zarıflığıyla adamı hayran koyardı, ona göre onun merdaneliği daha da doğal gözükürdü; o, zevkle giyinmişti; güzel silahı göze değirdi; papağı (kalpağı) daha yakışıklı idi"*. Daha sonra Emin Ağa, başından geçenleri anlatmaya başlar: *"Gençliğim coşkun geçmiştir, ben çok eziyetlere tablanmışım. Şimdi, Allah'a şükür, huzur içindeyim, talihimden tam razıyım"*.

Eser boyunca Emin Ağa; itibar sahibi, yurtsever, sözü geçerli, mert, ileri görüşlü bir aydın olarak tasvir edilir. Emin Ağa'nın: *"İnsanda en kıymetli şey onun adıdır, düşünüyorum... Bir yerde ki, beni herkes tanır, ben gözükende oturan kalkar, yatan uyanır, o öz yurdu nasıl koyup gidesin. Daha yaşa dolmuşum, bir de ne vakit yad diyarda yine de Emin Ağa olacağım? İşte bu, ona göre istemem ki, celiyi-vatan olum..."*⁴⁷ sözleri, onun vatan sevgisini anlatmaktadır.

Kitapta nüfuz sahibi aksakal (Sözü dinlenen, toplum içinde saygın) hayatının yanısıra, Borçalı'nın toplumsal durumu, tarihi olayları, yiğit erenler Samet Ağa, Astan Ağa, Kör İsmail, Halay Bey, Hacıhalil Ağa vb., Borçalı'nın toy (düğün) ve tören gelenekleri, at ciridi, çiğitlik-gülleş, ova-dağ pusatı, Büyükhanım'la sevgi macerası, kaçaklık hayatı, avcılık sahneleri, Borçalı'da Ermeni-Müslüman çatışması ve Emin Ağa'nın Türkiye gezileri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Eserdeki yer adları (Kepenekçi, Lök-Candar, Başgeçit, Arıklı, Fahralı, Sarvan, Ağbulak, Ağ-Kalafa, Şülever, Şiştepe, Ağdağ, Sarp-Kaya, Yastı-Kar) onun Borçalı bağlamını arttırır. Eserde Borçalı'da etkin kullanılan atasözlerinden örneklere rastlarız: *"O ateşi söndür ki, elbiseni yakar"*, *"Hançeri kında gizleyemezsin"*, *"Yadlar arkasınca sürünmektense, kendi sünürün önünde git"*... Burada Borçalı söz dağarcığından birçok kelime ve deyim bulunmaktadır.

5. EMİN AĞA'NIN EDEBİ KİŞİLİĞİ

Emin Ağa sadece toplumsal faaliyetlerle yetinmemiş aynı zamanda Borçalı'nın kültür ve edebiyat ortamında kendisini kanıtlamıştı. Güzel saz çalıp okudu, şiirler koştı. Emin Ağa'nın 1912 yılında Tiflis'te Azeri Türkçesinde yayınlanmış "نایوا، ی دسید" / "Besti, Uyan!" (Yeter, Uyan!) kitabı⁴⁸ onun edebi kişiliğinin görsel kanıtıdır.

Ziya Borçalı (Efendiyev), 1950'li yıllarda doktora çalışmasında,

“Besti, Uyan!” manzum hikâyesini, o dönemde Gürcistan'da ortaya koyulan takdire laik edebi örneklerden biri olarak değerlendirmiştir⁴⁹.

Kitabın bir örneği, makale yazarlarından biri tarafından Gürcistan Sergi Canaşa Devlet Müzesi'nin Doğu Arşivi fondünde bulundu⁵⁰. Bilimsel boyutta incelenmesi yapılarak bu hususta topluma bilimsel bilgiler sunuldu⁵¹. Kitabın kapak sayfası aşağıdaki gibidir.

بسدی، اوین!
هیاکدی لم
رعشد
مؤلف و ناشری:
فویلعی جاداغا نیما
کئیقا ۵۱: تی تمیق
هدسیلفت «قرش» یدنولوا پاچا هدنسه عیظم
سنة هجرى ۱۳۳۰ * سنة میلادی ۱۹۱۲

Besti, Uyan!

Milli Hikaye

Şiir

Müellif ve naşiri:

Emin Ağa Hacı Aliyev

Kiyemeti: 15 qəpik.

Tiflis'te «Şerk» metbeesinde çap olundu

Sene hicri 1330. * Sene miladi 1912.

Kitabın adı “Besti, Uyan!” (Yeter, Uyan!), içeriği milli hikâye, şiir (yani ulusal konuda manzum öykü) dir. Kitabın yazarı hem müellif, hem de neşreden Emin Ağa Hacı Aliyev olarak sunulmuştur. Eser Tiflis'te “Şerk” (Şark) matbaasında hicri 1330, miladi 1912 yılında basılmıştır. Kapak sayfasındaki mühürden, kitabın Canaşa Müzesi'ne Kafkas Müzesi'nden geldiği anlaşılmaktadır⁵².

Kitabın, yazarca “Besti, Uyan!” olarak adlandırılması ve milli hikâye olarak tanıtılması tesadüf değildi. 20. yüzyılın başlarında “Besti” (yeter), “Uyan”, “Millet”, “Gayret”, “Hürriyet” gibi kelimelerin edebiyatta, özellikle

de şiirde sık sık kullanılmasına öncü olan Emin Ağa Hacallı da, Borçalı'da "Besti, Uyan!" ünlemini (nidasını) kitap, eser başlığı olarak seçmekle ulusu cehaletten kurtulmaya davet etmişti.

Önsözde: *"Her kesin borcudur, elinden geldiği kadar her nevi ile olmuş olsa, beşere, elelhüsus, öz milletine kömek elesin. Ne fayda ki, ecdatlarımız bizi naşı koymuşlar, meramımızı ifade etmeğe dil ve kalemimiz yoktur. Bununla böyle, milletimizin bugünkü haline bakanda insan sakın dura bilmir, odur ki, bendeyi-hakir de bu balaca kitapçıyı yazıp neşrine ikdam ettim..."* ifadesi dikkate şayandır.

Manzum öykünün olay örgüsünde Borçalı genci Ferhat'ın serüveni dile getirilmektedir. Ferhat, on yaşında bilim sahibi olmayı ve bu yolda eğitilmeyi arzu eder. Anne babasından onu okutmalarını ister. Babası Mahmut, oğlunun bu sözlerini "cin, şeytan" sözü olarak kabul eder ve sinirlenir, Ferhat'ı evden kovar. Ferhat ormanda bilimin değerini bilen, zengin bir avcıya rast gelir. Reşit adında bu avcının evladı olmadığından, Ferhat'ı evlat olarak kabul eder ve malının mülkünün yarısını ona vasiyet eder. Zengin avcı, Ferhat'ı okumak konusunda cesaretlendirir ve heveslendirir. Ferhat gimnazıyı (yüksek lise) bitirip hekimlik öğrenmek için Paris'e gider. Paris'te yedi yıl okuyup, fen bilimlerinde kâmil olur. Orada bir çok hastaya şifa verir. Reşit'in hasta olduğu haberini alınca Ferhat memleketine döner ve Reşit'in derdine çare bulur. Üç günden sonra Reşit ayağa kalkar ve Ferhat'ın gelişine kurbanlar kesilir, meclis kurulur. Mahmut da eşi Fatma ile meclise gelir. Bu olay on sekiz yıllık baba-oğul, ana-oğul özlemi sona erdirir. Kahraman Ferhat, devrinin bilime, eğitime meyil etmiş gençliğinin timsalidir:

Ay atacan, çek zahmeti, okuyum, olum adam,
Ne için yaranmışız, dünyadan bir şey dadam.
Okusam men sebep ollam bağlı kapı açmağa,
Bu karanlık haymemize lel, gevher saçmağa.

veya:

Eşitin, ay islamlar, ilimsiz şahıs adam değil,
Gözü var, görmez hiç şey, özü de hoş kadem değil.
Atın bu boş fikirleri siz, yürüyek ilme sarı,
İnsana ferzdir üç şey: ilim, edep, peşe barı.
Buyurmuş hazreti Resul: "Men mat fî talep-el ilim şehit"

Her kes ilmin uğrunda ölürse, olacak şehit...

veya:

Bilin ve eşitin, millet, ilim lazımdı bizlere,

söyler.

Eserde önemli şahsiyetlerden Reşit Emi (Reşit amca) bilimin ve bilime gönül veren gençlerin koruyucusudur. Ferhat bilimin açarının (anahtarının) Reşit Emi gibi şerefli insanlar elinde bulunduğunu saygıyla anar ve edindiği başarıdan dolayı en önce ona teşekkür eder:

Meni girdabı-gafletten götüren gemiye sensin,

Bu kadar çırak ışığı yetiren herkese sensin.

Borçalı evladının bilim, tahsil için Paris'e gitmesi Avrupa medeniyetinin takdir edilmesinden kaynaklanmıştı.

Manzum öykünün son dizesinde:

Huda ya, sakla yazanı, okuyuban dinleyeni,

Borçalı talimindeyim, yazardım bundan iyi yani.

Emin, dua et subhi şam, senin de Ferhat'ın bulsun,

Tek ilimden bir şey çıkmaz, ilim ile akli da olsun, –

diye “یلاچرود دنملعتهم” / “Borçalı talimindeyim” vurgusuyla Borçalı'nın anılması⁵³ eserin içerdiği manayı Borçalı gerçekliğine bağlar.

6. SONUÇ

“Her kesin borcudur, elinden geldiği kadar her nevi ile olmuş olsa, beşere, elelhüsus, öz milletine kömek elesin”. Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa'nın bu sözleri, onun karakterinin adeta bir portresini çizmektedir. Ömrünü, milletinin istikbali uğrunda harcamış olan Emin Ağa, yaptığı hizmetlerle tarih sayfalarında yerini almıştır.

Kars İslam Şûrâsında önemli görevler üstlenen Emin Ağa'nın, bu Şûrânın teşkilatlanmasında emeği büyüktür. Şûrânın bir şubesini de Borçalı da açmış ve burada Türk milletinin bağımsızlığa doğru giden yolda bilinçlenmesine ön ayak olmuştur.

Emin Ağa yalnızca tarihi meselelerle ilgilenmemiş aynı zamanda Borçalı'nın edebiyat ve kültür hayatında kendisini kanıtlamıştı. Bu çalışmada Emin Ağa'nın hem tarihi, hem edebi kişiliği aktarılmaya çalışıldı.

KAYNAKLAR VE DİPNOTLAR :

- ¹ KIRZIOĞLU. M. F. 1953: Kars Tarihi, 41
- ² URAL S. 2008: **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, 179, İstanbul.
- ³ SÜRMEİLİ, S. 2001: **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, 413, Ankara.
- ⁴ KIRZIOĞLU. M. F. 1960: **Milli Mücadelede Kars**, 14, İstanbul.
- ⁵ URAL S. 2008: 133-135.
- ⁶ GÖKDEMİR, A. E. 1998: **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, 63, Ankara.
- ⁷ YEL S. 2002: **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, 87, Ankara.
- ⁸ DAYI E. 1997: **Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, 81, Erzurum.
- ⁹ GÖKDEMİR, E. 1998: 65.
- ¹⁰ KIRZIOĞLU. M. F. 1960: **Milli Mücadelede Kars**, 8, İstanbul.
- ¹¹ SÜRMEİLİ, S. 2001: 413.; GÖKDEMİR, A. E. 1998: 65-66.
- ¹² SÜRMEİLİ, S. 2001: 413.
- ¹³ SÜRMEİLİ, S. 2001: 413.
- ¹⁴ ARSLANOĞLU, C. E. 1986, **Kars Milli İslam Şurası ve Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, 127-128, Ankara.; SÜRMEİLİ, S. 2001: 413-414.
- ¹⁵ TUNAYA, T. Z. 1952: **Türkiye’de Siyasi Partiler**, 487, İstanbul.
- ¹⁶ URAN, H. 1959: **Hatıralarım**, Ankara; ERDOĞAN, F. 1998: **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara; KÖSE, M, 2003: **“Elviye-i Selase”. Kars, Ardahan, Batum. 1877-1920. İşgalden Kurtuluşa**, Ankara.
- ¹⁷ KIRZIOĞLU, F. 1968: **“Cenubi-Garbi Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli Şura Hükümeti)”**, Türk Kültürü, sayı 72 (Ekim 1968).
- ¹⁸ KIRZIOĞLU. M. F. 1960: 8.
- ¹⁹ GÖKDEMİR, E. 1998: 65-66.
- ²⁰ DAYI E. 1997: s. 93.
- ²¹ DAYI E. 1997: s. 93-94.
- ²² SÜRMEİLİ, S. 2001: s. 413-414.
- ²³ ARSLANOĞLU, C. E. 1986: s. 149.
- ²⁴ KIRZIOĞLU. M. F. 1960: 14,, ARSLANOĞLU. C. E. 1986: 150.
- ²⁵ MEMMEDLİ, Ş. 1995: **Paralanmış Borçlu veya 1918-ci İl Ermenistan-Gürcüstan Mühâribesinin Acı Neticəsi**, Bakı, 1991; 1995 (Azeri Türkçesinde).
- ²⁶ SÜRMEİLİ, S. 2001: s. 419-420.
- ²⁷ GÖKDEMİR, E. 1998: s. 65-66.
- ²⁸ ATNUR, İ, E. 2001: **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan**, 111, Ankara.
- ²⁹ ERDOĞAN, F. 1998: s. 221.
- ³⁰ ARSLANOĞLU, C. E. 1986: s. 150.

- ³¹ ATNUR, İ. E. 2001: 85, 111, 117
- ³² ERDOĞAN, F. 1998: s. 221; SÜRMEĒİ, S. 2001: s. 419-420.
- ³³ KIRZIOĞLU, F. 1968: 957; ARSLANOĞLU, C. E. 1986: s. 150; DAYI E. 1997: s. 93-94; GÖKDEMİR, E. 1998: s. 65-66; SÜRMEĒİ, S. 2001: s. 412.
- ³⁴ KIRZIOĞLU. M. F. 1953: 41; KIRZIOĞLU. M. F. 1960: 8; ARSLANOĞLU, a.g.e., s. 127-128; SÜRMEĒİ, a.g.e., s. 413-414, GÖKDEMİR. A. E. 1998: 69
- ³⁵ HACALLI, A. A., HACALLI R. 1998: **Köklerden Budaglara**, 20, Bakü. (Azeri Türkçesinde).
- ³⁶ ABDULLA, A. 1996: **Şiirler, Haz. Fatma Akpınar**, 27, İstanbul, 1996.
- ³⁷ ABDULLA, A. 1996:s. 154.
- ³⁸ ABDULLA, A. 1996: s. 191.
- ³⁹ MEMMEDĒİ, Ş. 2006: **Gürcüstan Azerbaycanlıları. Gürcüstan'da Azeri Türkleri Meskunlaşan İnzibati-Arazi Vahitleri**, 16-17, Tiflis. (Azeri Türkçesinde).
- ⁴⁰ КАНЕВСКИЙ Я. 1915: **Эминь-Ага Борчалинский (Воспоминания Бывшего Разбойника)**. / Kanevski Ya. **Borçalılı Emin Ağa (Geçmiş Kaçağın Hatıraları)**, Y. P. Drujinina matbaası, 120, Tula. (Rusça).
- ⁴¹ Gürcistan İlyas Çavçavadze Ulusal Kütüphanesinin fondü, şifre R/57.878/4.
- ⁴² “Gürcüstan” gazetesi, 1997: sayı 8, 39 Tiflis. (Rusçadan Azeri Türkçesine çevirenler: Süleyman Efendi, Şureddin Memmedli); “Литературный Азербайджан” / “Litêraturnyy Azêrbaydjan”. Edebiyat dergisi, 2001: sayı 5, 6, Bakü. (Rusça) (Sunucu Abbas Abdulla Hacaloğlu).
- ⁴³ MEMMEDĒİ, Ş. 2000: **Borçalı Edebi Muhiti: Kaynakları, Teşekkülü, İnkışafı (1920 yılına kadar)**. Monografi. İlm yay., 186-188, Bakü. (Azeri Türkçesinde).
- ⁴⁴ Not: Kanevski (Kanevli) tahallüslü-nisbeli yazarı Rüstem Rüstemzade, Rus edibi olarak sunmuş, soyadını Sogov göstermiştir (RÜSTEMZADE, R. 1984: **Él Kahramanları Halk Edebiyatında**, 58, Bakü.), Abbas Abdulla'ya göre, Kanevski'nin adı Yakov'dur, Rus subayı olmuş, Tula'da mühendis olarak çalışmıştı.
- ⁴⁵ **Borçalılı Emin Ağa...**, s. 8; “Gürcüstan”, 1997, sayı 9.
- ⁴⁶ Not: Bu kitabın yayımında ünlü Rus yazar Lev Tolstoy'un hizmeti olduğu, eserin başlangıcını onun redakte ettiği belirtilir. (САДЫХОВ М. З., 1975: **Очерки Русско-Азербайджанско-Польских Литературных Связей**. / Sadıhov M. Z., **Rus-Azerbaycan-Polonya Edebi İlişkileri**, Azernesr yay., Bakü. Rusça; “Edebiyyat ve İncesenet”, 1988, sayı 38; RÜSTEMZADE, R. 1984: s. 58). Lev Tolstoy'un kendi dini bakışlarını Duhoborlar'ın, Molokanlar'ın talimlerine bir çok yönden uygun saydığını ve ona göre de Borçalı'daki Duhoborlar'ın talihiyle ilgilendiği, onlara maddi yardımda bulunduğu belli olgulardır (ЕНИКОЛОПОВ И. К., 1962: **Лев Николаевич Толстой в Грузии**, / Yenikolopov P. K., **Lev Nikolayeviç Tolstoy Gürcistanda**, 44-46, 62, Tiflis. Rusça). Borçalı kazasına Duhoborlar'ın, Molokanlar'ın hepsi dini motifler dolayısıyla Ukrayna'da Dnepr

nehri kıyılarındaki Novo-Pokrovka, Mihaylovka, Kanev kasabalarından göçürölmüşütlör ve Emin Ağa, Celalođlu kasabasındaki Molokanlar'la akrabalık irtibatında bulunmuştu (o, ilk eşı Büyükhanım'ın vefatından sonra Celalođlu Molokanlar'ından Anna Nikolayevna ile evlenmişüti). Lev Tolstoy'la Emin Ağa, Ya. Kanevski'nin aracılığıyla tanışmış olabilmeleri ihtimal dahilindedir.

⁴⁷ **Borçalılı Emin Ağa...**, s. 8; "Gürcüstan", 1997, sayı 9.

⁴⁸ رعتد. بهیاكد یلم. ان یوا، یدسب / **Besdi, Uyan! Milli Hikaye. Şiir.** Muellifi ve naşiri: Emin Ağa Hacı Alıyev. Şark yay., Tiflis, 1330=1912, 25 s.

⁴⁹ EFENDIYEV, Z. **Tbilisi'de Yaranmış Azerbaycan Edebiyatı (1880-1920'li yıllar)**, elyazısı, s. 97 (Azeri Türkçesinde) [Azerbaycan Salman Mümtaz adına Edebiyat ve Sanat Arşivi, fünd 533, liste 2, iş 4, s. 143].

⁵⁰ Gürcistan Sergi Canaşia Devlet Muzesi Doğu arşivi, iş 1359. [Not: Gürcistan Devlet Muzesi'nde Emin Ağa'nın sunmuş olduğu "Borçalı kadınının giysisi" adlı ilginç etnografik ekşponat da korunmaktadır. ("Gürcüstan", 1997, sayılar 40-41; "Hezer-Heber", 2002, sayı 132, s. 16)].

⁵¹ "Hezer-Heber" dergisi, Bakı, 2002, sayı 133, s. 14-15.

⁵² **Besti, Uyan...**, s. 1-2.

⁵³ **Besti, Uyan...**, s. 24.